

- ⁵³ Архив РАН. – Ф.518. – Оп.3. – Д.234. – Л.1.
- ⁵⁴ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.130. – Арк.1.
- ⁵⁵ Особлива папка рішень політбюро ЦК КП(б)У №5. Окремі постанови. – Арк.50, 53.
- ⁵⁶ Архив РАН. – Ф.518. – Оп.3. – Д.234. – Л.30.
- ⁵⁷ ЦДАГОУ. – Особлива папка №4. – Арк.176.
- ⁵⁸ ЦДАМЛІМ України – Ф.542. – Оп.І. – Арк.424–425.
- ⁵⁹ Там само. – Арк.425–427.
- ⁶⁰ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6 – Спр.149 – Арк.135.
- ⁶¹ ЦДАМЛІМ України. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.46 – Арк.425–427.
- ⁶² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.147 – Арк.177.
- ⁶³ ІР НБУВ. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.1430. – Арк.3.
- ⁶⁴ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6 – Спр.147. – Арк.178.
- ⁶⁵ Там само. – Арк.179.
- ⁶⁶ Архив РАН. – Ф.518. – Оп.3. – Д.234. – Л.8.
- ⁶⁷ Там же. – Особлива папка №4. – Арк.152.
- ⁶⁸ ЦДАГОУ. – Особлива папка №4. – Арк.157.
- ⁶⁹ ЦДАМЛІМ України. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.428–432.
- ⁷⁰ ЦДАГОУ. – Особливий сектор ЦК КП(б)У. – Спр.4. – Арк.71.
- ⁷¹ Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2705. – Арк.20.
- ⁷² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2705. – Арк.14.
- ⁷³ Там само. – Оп.6. – Спр.149. – Арк.146.
- ⁷⁴ Там само. – Оп.20. – Спр.2924. – Арк.5.
- ⁷⁵ Там само. – Арк.6.

The article recreates an important period in formation of the Ukrainian Academy of Sciences. It uses a great amount of documents that show truthful history of the Academy of Sciences, one of its development stages. At the same time the author draws attention to an important role of the first academic personnel, its active research and organizational work, and long-lasting struggle for protection of the Ukrainian Academy of Sciences.

В.І.Ульяновський*

ГЕТЬМАН ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ І СПРАВА ЗАСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Автор намагається з'ясувати, яку роль відіграв гетьман Павло Скоропадський у справі заснування Української академії наук та причини, що призвели до затьмарення ролі глави Української Держави в «академічному процесі». Аналізуються самооцінка Павла Скоропадського, інвективи Миколи Василенка та Володимира Вернадського щодо його ролі в заснуванні УАН, а також офіційна документація та публічні акти 1918 р. Автор статті доходить висновку, що П.Скоропадський має бути залучений до кола «батьків-засновників» УАН.

Головні дійові особи «академічної справи» 1918 р., сучасники та пізніші історики УАН досить одноставно називають «батьками» академії Миколу Василенка та Володимира Вернадського¹. Міністр народної освіти і мистецтв та голова Комісії для вироблення проекту про заснування Української академії наук цілковито «затьмарили» у цій справі особу глави Української Держави. Фактично роль гетьмана зведена всіма ледь не до формального акту затвердження законодавчих документів, такого собі «державного статиста».

* Ульяновський Василь Іринархович – д-р іст. наук, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Спробуємо з'ясувати, чому так сталося, тобто, чому утвердився саме такий погляд на роль П.Скоропадського у справі заснування УАН і чи відповідав він реаліям. Адже обидва чільні діячі (М.Василенко і В.Вернадський) постійно підкреслювали державну і національну вагу акту заснування Української академії наук. Гетьман за своїм статусом, власне, уособлював ці історичні традиції (і державну, і національну). Тоді чому ж він опинився ніби на узбіччі даної справи?

1. Павло Скоропадський про заснування УАН

Спочатку з'ясуємо, як сам П.Скоропадський бачив та оцінював свою роль в організації академії. Звісно, що це сьогодні (до публікації корпусу листів, щоденників та інших приватних документів гетьмана) можна зробити винятково на підставі його пізніших спогадів. Це відразу закладає парадигму історичної саморетроспекції автора спогадів. На еміграції П.Скоропадський мав можливість спокійно «переглянути» весь період гетьманату й скласти чітку синтезу, яка в оціночному та, навіть, подієвому плані більше відповідала стану його пам'яті на момент написання спогадів, ніж реальній картині хоч і недалекого, але вже минулого. Адже погляд із боку і трошки звіддала – завжди щось інше, ніж погляд із середини і у самому процесі. Зробивши це загальне й самоочевидне для фахівців зауваження, звернімося безпосередньо до тексту споминів.

П.Скоропадський писав буквально так: «Я горячо сочувствовал этому начинанию (тобто створенню УАН – В.У.). Была составлена комиссия под председательством профессора Вернадского и внесён закон об учреждении Академии со всеми необходимыми ассигновками, и он прошёл. Уж и помещение для начала работ Академии было подыскано. Я так по памяти не могу в подробностях указать все отделы Академии, помню лишь, что там был отдел для разработки украинского языка и обращалось большое внимание на создание отдела по естествоведению Украины, причём этому отделу предполагалось придать значение главным образом практическое». Безпосередньо перед цим текстом йшлося про залучення «научных сил» із Росії, які вивозилися «так называемыми державными поездами», серед них було і «несколько выдающихся и подходящих нам по своим убеждениям работников из числа людей науки и искусства». Саме це «дало возможность Василенко внести проект о создании Украинской академии наук»².

Отже, у спогадах П.Скоропадський фактично підтвердив, що головним ініціатором заснування УАН був М.Василенко, який залучив різні наукові сили (і російські в т. ч.). Але поряд із цим дана ідея викликала схвалення й гарячу підтримку гетьмана, що вже **гарантувало** (тут і далі виділення – В.У.) успіх справи на вищому державному рівні. Чомусь ніхто не взяв до уваги можливість відмови гетьмана від такої широкомасштабної й дорогої справи у складний для молодій Українській Державі період. Ініціатива М.Василенка могла б залишитися тільки ініціативою, відкладеною на невизначене майбутнє, без схвалення гетьмана (як це було, наприклад, за Української Центральної Ради). Саме створення й початок діяльності згаданої комісії на чолі з В.Вернадським відбулося вже після принципової згоди П.Скоропадського на втілення давно виношуваної українськими вченими ідеї заснування УАН.

Згідно із загальною настановою П.Скоропадського, він не втручався у конкрети дій своїх міністрів (особливо щодо внутрішньої політики), розглядаючи більш концептуально їх програми та потім уже підготовлені законопроекти. Тому після схвалення ідеї УАН П.Скоропадський на останній стадії завізував основні документи з її реалізації. Принаймні, так може виглядати вся ця справа через призму оцінки/згадки Павла Скоропадського.

Утім, у 1935 р. П.Скоропадський підготував нову «сторінку споминів» про культурницьку працю (і, притому, винятково українську) за часів його гетьма-

нату. Тут він досить рішуче заперечив твердження, що заснування УАН має бути пов'язане з ініціативою та підготовчою працею Центральної Ради: «Такі твердження не витримують критики: мало ще того, що така думка була – треба було її реалізувати». Він указував, що особисто разом із М.Василенком, П.Стебницьким та іншими діячами опрацьовував «загальні директиви», а названі урядовці зуміли їх утілити в життя. Згадав П.Скоропадський і про конкретну проблему щодо діяльності УАН, яку він намагався безпосередньо розв'язати. Маємо на увазі питання про особу президента академії. Павло Петрович згадував: «Перед тим, як відкрити Українську академію наук, ми довго обмірковували, хто мав би бути її головою. Я був такої думки – та й усі зо мною погоджувалися, що це високе й почесне місце належить в Україні тільки Грушевському. Грушевського я завжди високо цінив як найбільшого нашого історика. ... Думалося мені, що коли б він зайняв місце голови академії, то зміг би принести величезну користь українській науці. ... Тому я прохав прозондувати ґрунт, як би він до такої пропозиції поставився. Відповідь була категорично негативна. Мені було неприємно не тому, що він міг був мені пошкодити своїм політичним напрямом, а тому, що позбавлене змоги зближення з Грушевським хоч би виключно на офіційно-науковому ґрунті, гетьманство в культурному відношенні позбавлялось великої сили. Думаю, що для Грушевського було б краще, коли б він цю пропозицію був прийняв. Та це вже не моя вина, – честь була йому виявлена»³.

У даному випадку нас цікавить не проблема стосунків П.Скоропадського та М.Грушевського, яка вже обговорювалася в одній із наших праць⁴, а конкретика дій гетьмана щодо заснування УАН. Отже, у його пам'яті й свідомості серед найважливішого відклалося схвалення ідеї академії, опрацювання «загальних директив» і вирішення питання про можливу кандидатуру президента. Гадаємо, і наведений матеріал це підтверджує, що роль П.Скоропадського у справі заснування УАН цим не обмежилася, але все інше стосувалося поточних питань. Загалом же маємо сформулювати тезу, що означена роль гетьмана мала винятково позитивний характер, сприяючи на найвищому державному рівні загальному успіхові справи.

Цікаво все ж з'ясувати одну суттєву обставину – на відміну від урочистого акту відкриття державного університету, П.Скоропадський не провів урочистої імпрези щодо початку діяльності УАН. Але чому? Адже заснування національної академії наук мало не меншу вагу й також повинно було б вилитися в урочисту публічну акцію. Пояснення «зовнішнього характеру» (невизначеність із приміщенням, не сформовані штати і т. ін.) – справедливі, але недостатні. Гадаємо, що основна проблема – у керівництві УАН. Адже врочисте відкриття державного університету влаштовувала й запрошувала гетьмана університетська корпорація на чолі з ректором. Чільні ж діячі академії наук такої ініціативи не проявили. Більше того, як побачимо далі, вони намагалися дистанціювати УАН від конкретної форми політичної влади.

Але саме ця обставина – тобто, відсутність урочистостей із приводу відкриття Української академії наук, публічного виступу у цій справі гетьмана Павла Скоропадського, офіційної подяки йому від академії (на тлі іншої подібної практики) – у першу чергу й вплинула на формування загальної думки про формально-констатуючу роль П.Скоропадського у справі заснування УАН.

2. Вернадський і Василенко про роль Скоропадського

Сама постановка питання про оцінку ролі П.Скоропадського «батьками» УАН 1918 р. може видатися дивною. Адже ніде в літературі та в опублікованих матеріалах про заснування академії про це не йдеться. Скрізь як цілком самодостатні діячі справи УАН виступають виключно від свого імені і міністр, і голова Комісії з розробки проекту академії.

Утім, публікація повних щоденників В.Вернадського несподівано «привідчинила» перебіг спілкування П.Скоропадського, М.Василенка, В.Вернадського з проблем УАН. Щоденники демонструють «подвійну оцінку» ролі гетьмана: М.Василенка і В.Вернадського, а, радше, М.Василенка через В.Вернадського. Фактично щоденники В.Вернадського завдяки фіксації змісту бесід фіксують на рівні моменту (конкретного дня) погляд обох «батьків» УАН, які й зводять роль П.Скоропадського до позиції «статиста» та політичної сили, яку просто не можна було оминати. Поряд із цим наскрізною ниткою проходить визначальна роль міністра і голови комісії.

Фактично В.Вернадський «пальму першості» передав М.Василенку, указуючи, що ще в 1917 р., коли вони обидва були товаришами міністра народної освіти Тимчасового уряду, «у него первого явилась мысль о создании Украинской академии наук (у зв'язку із загальним обговоренням проблеми про грузинську, сибірську, українську академію наук – В.У.). ... У нас ... создалась дорогая нам обоим дружеская связь»⁵. Остання фраза цілком відповідає дійсності й пояснює ідейний, науково-організаційний та особистісний «тандем» майбутніх «батьків» УАН. Це слід мати на увазі, коли аналізуємо щоденник В.Вернадського.

Володимир Іванович чотири рази зафіксував розмови з гетьманом про УАН. 6 червня 1918 р. зі слів М.Василенка він записав: «Василенко рассказывал свой разговор с гетманом, который сказал ему, что у него была депутация о необходимости создания академии наук. Василенко сказал ему, что уже делается, и что я стою во главе. Тот очень удивился, просил при случае к нему приехать поговорить и обещал всякую поддержку»⁶. Це була далеко не перша зустріч міністра зі П.Скоропадським. Ще 5 травня він подав гетьману на затвердження свій план дій (у т. ч. був пункт про заснування УАН), і, згідно з розпорядком, щотижня в конкретний день та годину робив доповіді про найважливіші справи. Проблема заснування академії наук та створення задля цього комісії на чолі з В.Вернадським, безперечно, належали до числа найважливіших і мали б включатися до звітів. Проте з оповіді М.Василенка виходило, що про конкретику заходів щодо втілення ідеї УАН П.Скоропадський дізнався від міністра лише через три тижні відтоді, як той розпочав обговорення питання з В.Вернадським. Можливо, це дійсно так: М.Василенко не міг доповісти про справу до офіційного створення комісії, яка розпочала свою діяльність лише 9 липня 1918 р. Важливо при цьому відзначити, що гетьман схвалив уже сам процес на початку, не висловився проти планованої кандидатури голови комісії й пообіцяв усіляку підтримку. Усе це було загалом дуже важливим для справи.

9 червня на прийнятті у П.Скоропадського побував сам В.Вернадський. Цю подію він описував у щоденнику: «Был у гетмана. Генерал свитский, не вполне разобравшийся в положении и недостаточно образованный, но, очевидно, очень неглупый и с характером, по крайней мере, в смысле желания. Разговор об академии наук, большая неосведомлённость. Широкий законопроект – малые траты на первый год. Я ему доказывал, что и малые – будут относительно малыми. Жаловался на искажение украинского языка – необходимость для этого академии (не это ли ему толковали украинцы?). Я указывал на другие задачи, необходимость вызвать Волкова и Крымского. Обещал всякое содействие – позже Василенко говорил, что он очень хорошо отзывался ему об этом разговоре. Между прочим, он вспоминал разговоры в Крыму с Николаем II о науке, уважения и признания значения которой Николай II в интимных беседах не чувствовал»⁷.

Залишимо поза розглядом особисті враження В.Вернадського щодо особи П.Скоропадського. Важливим є те, що у детальній розмові з гетьманом був обговорений план і сама структура та принцип фінансування УАН. І хоч П.Скоропадський був «неосведомленим», В.Вернадський виклав йому власні погля-

ди на концепцію, яка гетьмана переконала. Варто також відзначити особливу акцентацію П.Скоропадського на «українознавчих» дисциплінах, зокрема, філології, котрі мають бути представлені у структурі академії. Гетьман погодився і з потребою запрошення в Київ визначних учених (і, у першу чергу, українців та прихильників української справи) з Росії. Нарешті, П.Скоропадський знову обіцяв повне сприяння цій важливій державній справі. Дана обіцянка не могла бути лише формальністю хоча б з огляду на те, що концепція В.Вернадського передбачала державне утримання членів УАН та співробітників її установ. Це означало початкове створення академії як автономної (самоправної) державної структури й, відповідно, покладало значні фінансові зобов'язання на державу. Згідно із записом В.Вернадського, він пояснив гетьману розміри «малих» видатків при широкій програмі. П.Скоропадський усе ж погодився. Нарешті, цікава деталь про імператора Ніколая II, який не розумів значення науки, мала підкреслити протилежну (позитивну) позицію гетьмана.

Дана зустріч В.Вернадського зі П.Скоропадським була принципово важливою – гетьман був поінформований і цілком схвалив саму концепцію УАН та конкретику її втілення, розроблену В.Вернадським і М.Василенком; це відбулося рівно за місяць до початку роботи спеціальної комісії. Отже, можна вважати, що концепція «батьків» академії отримала генеральне благословення глави держави на самому початку її еволюції.

Два наступні записи про прямі контакти зі П.Скоропадським подані в щоденнику В.Вернадського за розповідями М.Василенка. Вони принагідні та, як промені світла, вихоплюють лише ті деталі, які цікавили автора щоденника. Зважимо на це, коли будемо знайомитися з текстом і аналізувати його.

10/23 червня: «У Василенко был интересный разговор с гетманом. Тот спросил его, верит ли он в самостоятельность Украины. Василенко ответил, что не верит; что граница между Украиной и Россией искусственная и связи между Россией и Украиной такие крепкие, которые не могут быть так прерваны. Гетман сказал – но мы должны действовать, как будто бы Украина была самостоятельным государством. Василенко ответил, что он так и действует. После того, у Василенко были конфиденциальные беседы с гетманом, связанные с внутренней политикой»⁸. В.Вернадському дуже потрібна була (в річищі своєї ідеології та загалом партії кадетів, до якої він належав) інформація про федералістське спрямування гетьманату. Це, зокрема, вписувалося і в його концепцію УАН, яка могла зберегти тісні стосунки з Російською АН та російську мову як одну з мов публікації праць. Поряд із цим, йшлося про децентралізацію науки (як і інших галузей життя), а тому потребу розвитку широкого регіоналізму. Створення УАН так само розглядалося і в цьому ключі. Невідомо, чи в бесіді з гетьманом про внутрішню політику М.Василенко порушив питання академії, але в розумінні В.Вернадського воно концептуально «лягало» у сам напрямок, ідею та настанову гетьмана. Для голови комісії це було дуже важливо – її діяльність ще не розпочалася, але загальне спрямування бажано було узгодити з генеральною позицією влади.

Нарешті, останній запис про усну реакцію П.Скоропадського на проблеми УАН був зроблений 25 серпня і знову переказував інформацію від М.Василенка: «Гетман украинскому университету (и академии) даёт артиллерийское училище – правильное решение: они шли на компромисс – совместно с кадетским корпусом»⁹. Тобто йшлося про приміщення для державного університету та УАН – попередньо висувався проект передачі Володимирського кадетського корпусу та Кадетського гаю (див. далі). Опосередковано про подібну ж конкретику дій гетьмана у справі академії говорить також інформація щоденника під 11/24 червня про Григор'єва, «откомандированного гетманом для того, чтобы помочь привезти Крымского, Волкова, Перетца»¹⁰.

Загалом же щоденник В.Вернадського хронологічно фіксує розвиток концепції УАН у спілкуванні між ним і М.Василенком. Тут також гостро протиставляються «своя» концепція і намагання Українського наукового товариства в Києві розвинути попередню ідею перетворення УНТ в УАН, за якою стояв М.Грушевський, а на практиці розвивав О.Грушевський¹¹. М.Василенко і В.Вернадський наполягали на тому, що академія не має бути лише вченим товариством, але державною установою із розгалуженою інфраструктурою для науково-дослідної праці – а, відтак, вона має засновуватися й утримуватися державою, що забезпечує її швидку організацію та тривале існування.

Важливо зазначити, що обидва «батьки» УАН від початку в режимі гетьманату бачили лише зручний інструмент для організації академії, але прагнули забезпечити її подвійне становище: з одного боку – державний статус, а, з іншого, аполітичність, незалежність від влади та її репрезентантів. Про все це свідчить щоденник В.Вернадського та його листування з М.Василенком.

9 травня 1918 р. Володимир Іванович занотував, що М.Василенко запропонував йому «создание академии наук в Киеве. ... Необходима широкая постановка работы. Деньги на всё это будут»¹². 11 травня між ними відбулася концептуальна розмова щодо типу, структури та механізму діяльності УАН¹³. Важливим є запис під 12 травня, де автор чітко вказує на потребу й можливість скористатися політичною кон'юнктурою: «Всё больше вдумываюсь в создание большого центра в Киеве, воспользовавшись благоприятной политической конъюнктурой. Даже если не удастся провести – надо проводить. Обычно из всего этого всегда что-нибудь выходило, и никогда нельзя знать результата. Не надо знать результата, а надо знать то, что хочешь получить»¹⁴. Того ж дня він склав проект структури академії. 18 травня В.Вернадський відправив лист М.Василенку, де погоджувався очолити Комісію у справі заснування УАН і викладав своє загальне бачення цієї наукової установи. Для аналізованої теми важливим є постулат про державний статус академії: «Академия наук есть собрание государственных учёных учреждений (которые) должны быть обставлены достаточными средствами. ... Очевидно, сразу создать её не под силу слагающемуся государственному организму; на первом месте, прежде всего, должно быть создано хорошо составленное отделение украинского языка, литературы и истории (может быть, совместно со славянским?), и те отделы институтов, которые связаны с практически важными для государства интересами, связанными с изучением производительных сил страны и экономическо-статистического обследования её»¹⁵. Таким чином, уже тоді йшлося про структуру УАН, яка б задовольнила будь-який український уряд, працюючи на вивчення українства як явища світової культури та допомагаючи розвитку держави у прикладних галузях.

Цікавою із цього огляду є й інформація щоденника про зустріч 8 червня В.Вернадського з М.Грушевським. Історик переконував природознавця в неможливості створення УАН за гетьманського уряду, радив зачекати. Позиція В.Вернадського була іншою: «Я ... сразу стал на позицию учёного, который считает, что необходимо проводить всяческие интересы науки, указывая в то же время значение академии наук и для национальных и государственных целей ... в такое время, как теперь, надо спешить – будущее неизвестно, а, значит, научный исследовательский центр для настоящего времени мирового истощения никогда не должен откладываться. ... Он говорил, что ничего не может принимать от этого правительства, в том числе и работы при организации академии наук и самой академии. На эту точку зрения я статью, конечно, не мог»¹⁶. Того ж дня у В.Вернадського був «большой разговор об организации академии» з М.Василенком¹⁷. Обидва «батьки» УАН, на відміну від М.Грушевського, уважали, що слід використати сприятливі обставини, коли є згода верховної влади, а, значить, і необхідні засоби (кошти, приміщення, постійне матеріальне забезпечення, зага-

лом державний статус). Наука вища за форми політичної влади, головне заснувати УАН і при цьому байдуже, хто тепер чи потім буде при владі. Щодо гетьмана, це передбачало «споживацьку» настанову – використати його прихильність до ідеї, владу – для здобуття матеріальних засобів і законодавчу функцію – для надання УАН державного статусу. У цьому плані найпоказовішим є запис у щоденнику В.Вернадського розмови з А.Кримським (під 10 листопада): «Об академии. Необходимо спешить (по Крымскому), пусть потом гетман слетит. Василенко тоже настаивает скорее провести ассигновку»¹⁸. Нагадаємо, що саме заходами П.Скоропадського та спеціально відрядженого ним Григор'єва А.Кримському разом з його великою бібліотекою вдалося переїхати з Петербурга до Києва. Але у справі академії навіть йому не йшлося про становище та долю влади гетьмана – усі прагнули лише використати шанс для фактичного (підкреслимо, більше фактичного – кошти, приміщення, штати, персональний склад академіків, керівні органи, – ніж формального) заснування УАН. Цим самим роль гетьмана зводилася до «дозволяючої» та «забезпечуючої» сили й фактично потрапляла «в тінь» від могутніх постатей «батьків» УАН.

Було б цікаво порівняти інформацію щоденників та листів В.Вернадського з подібними документами М.Василенка. На жаль, вони не збереглися, за винятком листів Миколи Прокоповича до Володимира Івановича більш пізньої доби з історичними ретроспекціями про УАН¹⁹. Утім, гадаємо, що обидва ці діячі у справі академії дотримувалися дуже близьких поглядів і В.Вернадський адекватно відобразив думки М.Василенка у своєму щоденнику. Їх спільна оцінка ролі гетьмана у справі заснування УАН, як уже вказувалося, зводилася до ідеї – якщо не перешкоджає і схвалює, то мусить допомогти і на цьому його функції вичерпуються.

3. Офіційна документація про роль гетьмана у справі заснування УАН

Попередньо ми розглянули, так би мовити, «внутрішню» сторону справи – погляди чільних дійових осіб на роль гетьмана у справі заснування УАН. Вони відображали певну міжособистісну «кухню» розвитку ідеї та конкретики ситуації (з суб'єктивного погляду кожного з очевидців) в щоденному (В.Вернадський і М.Василенко) або історико-ретроспективному (П.Скоропадський) режимі. Перевірити (частково та з різним ступенем наближення) цю інформацію та наші висновки з неї дають змогу документи протилежного (приватного) характеру – тобто, публічна та офіційна «документація дня». Це знову потребує саме послідовно-хронологічного підходу до викладу матеріалу.

Першою традиційно переказується інформація, почерпнута безпосередньо від чоловіка Наталю Полонською-Василенко про те, що 5 травня 1918 р. Микола Василенко подав план роботи Міністерства народної освіти, третім пунктом якого пропонувалося заснувати УАН. «Гетьман затвердив цей план і М.П.Василенко негайно приступив до його здійснення»²⁰. Наголосимо, що в подальшій офіційній документації (не кажучи вже про приватну) М.Василенко ніде не посилався на даний факт і не апелював до схваленого П.Скоропадським плану²¹. Вочевидь, йому важлива була лише персональна позитивна реакція гетьмана (за логікою: аби не перешкоджав), а ініціативу й конкретику дій міністр залишив власне за собою. Саме він – М.Василенко – виступав головним репрезентантом ідеї, авторитет гетьмана ужитий для цього (пропаганди самої ідеї) не був.

На початку червня 1918 р. від свого імені (міністра освіти) М.Василенко розіслав запрошення взяти участь у роботі Комісії у справі заснування УАН. Тут також ніде не йшлося про волю гетьмана навіть щодо утворення самої комісії²². Навпаки, у тексті вказувалося, що головою комісії «приглашён мною» і дав свою згоду бути академік В.Вернадський²³.

7 липня міністр М.Василенко в офіційному листі до голови комісії В.Вернадського дав указівки щодо розгляду першочергових питань: вибір місцевості для зведення академічних будівель, придбання друкарні, створення національних бібліотеки та музею²⁴.

9 липня при відкритті засідань Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН міністр М.Василенко мав довгу промову, де вказав на історичний шлях ідеї національної академії наук від Наукового товариства Шевченка у Львові, через Українське наукове товариство в Києві і до 1918 р. Міністр нічого не сказав про ініціативу чи підтримку гетьмана П.Скоропадського, говорячи натомість про Українську Державу: «Теперь есть новые благоприятные обстоятельства в этом вопросе, и задачу создания в Киеве Украинской академии наук берёт на себя Украинская Держава. Задача эта – дело государственного в этом деле даст возможность осуществить мысль о создании в Киеве академии наук скоро и наиболее полно и поставит существование на твёрдую почву. Академия должна сосредоточить вокруг себя научные силы, которые в первую очередь должны будут пополнить существующие пробелы в изучении Украины»²⁵. Фактично М.Василенко підкреслював державне та національне значення заснування УАН. У річищі спільної з В.Вернадським концепції він підніс саму роль національної держави в заснуванні академії, не акцентуючи на її (держави) репрезентанті в даний історичний момент (тобто гетьманові). Цією промовою фактично оприлюднювалася (між рядками) й сама ідея – гетьман може бути замінений іншою владою, а УАН залишиться. Гадаємо, що це, власне, і обумовило повну відсутність у загальних виступах «батьків» академії посилення на волю, підтримку тощо ідеї УАН главою Української Держави. Утім, власне посилення на конкретні обіцянки та дії П.Скоропадського все ж зустрічаються, але лише тоді, коли були потрібні його допомога, підтримка і прояв влади для вирішення цих конкретних проблем. Це фіксують протоколи засідань комісії.

Уже на першому ж засіданні (тобто 9 липня) під самий кінець, вочевидь, щоб вселити більшу впевненість у своїх колег, В.Вернадський «указал, что гетман Украины в разговоре с ним высказал самое горячее сочувствие идее академии наук, считает необходимым широкую разработку её планов и обещал, несмотря на тяжёлые финансовые условия, в которых находится Украинская Держава, всяческое содействие к скорейшему созданию Украинской академии наук в Киеве, поставленной в условия, отвечающие её национальному значению»²⁶. Нагадаємо, що саме 9 липня перед початком засідання комісії В.Вернадський мав розмову зі П.Скоропадським, але не почав з переказу її змісту, лише завершив засідання підбадьорливими словами, що в разі потреби гетьман допоможе, як також зорієнтував колег на масштабне планування структури УАН. Ця загальна інформація про ставлення П.Скоропадського до самої ідеї академії більше ні разу не повторювалася. Натомість, В.Вернадський кількаразово говорив про конкретні заходи гетьмана. Так, 17 липня він повідомив: «Гетман Украины обратился к министру просвещения с просьбой представить ему список приборов, нужных академии для физического института и аналогичных учреждений»²⁷. 24 липня В.Вернадський проінформував про подання на ім'я гетьмана записки щодо передачі УАН будинку Володимирського кадетського корпусу. «При этом председатель комиссии сообщил, что по впечатлениям, вынесенным им из беседы с п. гетманом, есть шанс на то, что здание корпуса будет передано для академии и университета. Кроме того, п. гетман осведомил председателя комиссии, что в настоящее время под председательством министра путей сообщения разрабатывается план застройки Зверинца, на котором будет отведена достаточная площадь для возведения зданий для академии наук и университета»²⁸.

Так, «допоміжна функція» П.Скоропадського перетворилася у визначальну і єдину його функцію у справі заснування УАН.

Що ж до принципових положень, то вони послідовно дистанціювалися від гетьманської форми влади. Уже в засіданні 3 серпня комісія сформулювала перший пункт проекту статуту УАН: «Украинская академия наук есть самостоятельное высшее учёное государственное учреждение Украины, подчинённое непосредственно верховной власти»²⁹. 7 вересня так само було встановлено, що «первые 12 академиков назначаются верховной властью»³⁰. Термін «верховная власть» зустрічається скрізь у протоколах комісії, але ніде не йдеться про гетьманську владу. Це, на наш погляд, однозначно вказувало на бажання унезалежнити УАН від конкретної форми політичної влади. Гетьманату й персонально П.Скоропадському не було місця в базових документах УАН. Цю ідею відверто висловив В.Вернадський у промові 9 липня при відкритті комісії (що не відобразилося у протоколах, але було опубліковано пізніше): «... повинна академія не тільки користуватися повною автономією, але й бути поставленою поза всякі впливи на її внутрішнє життя од органів державного урядування, які можуть мінятися»³¹.

Комісія працювала під наглядом винятково міністра М.Василенка, провела 28 засідань і 17 вересня закінчила роботу, про що повідомила міністрові³². 23 липня на ім'я «ясновельможного пана гетьмана України» В.Вернадський відправив лише подання про потребу виділення приміщень Володимирського кадетського корпусу³³. Показовим є, власне, цей «просторовий образ» УАН, який мав різну «конфігурацію» в поданнях комісії, рішеннях урядових кіл та практичних заходах чиновників-адміністраторів. Загальний вектор указаної еволюції «просторового образу» мав напрямок від широкого через середній до вузького.

Комісія вважала: «Для академии наук и её учреждений необходима площадь до 100 десятин, не считая Ботанического и Акклиматизационного садов. Земля эта должна находиться в Киеве или его предместьях и в одном куске, чтобы уединить те учреждения, для которых это необходимо (например, физический или геодезический институты) от сотрясения при передвижении трамваев и экипажей, от изменений, вносимых в работу передвижением металлических масс и т.п.». Пропонувалося передати академії «Кадетскую рощу», яка «находится, с одной стороны, – недалеко от центра города, а, с другой, – в ней не будет ощущаться сотрясения, вызываемого городской жизнью. Наконец, рядом с нею находится Украинский державный университет, в котором, по всей вероятности, возможно будет разместить геодезический институт, являющийся одним из учреждений академии, основываемых в первую очередь, и связь с которым и впредь чрезвычайно желательна и необходима». Нарешті, «возведение зданий академии должно превратить «рощу» в хорошо содержимый парк, открытый для публики» (подання від 25 вересня 1918 р. за підписами голови комісії В.Вернадського та секретаря В.Модзалевського)³⁴.

Представник уряду міністр М.Василенко цілком підтримав «просторову» ідею комісії у поданні на ім'я гетьмана 7 жовтня 1918 р. Вочевидь, як учений і член Українського наукового товариства, М.Василенко поділяв «максималістські плани» своїх колег, зокрема щодо території для будівель академії. Проте як державний діяч він розумів неможливість швидкого вирішення питання, тому в поданні говорилося про два етапи: «тимчасове помешкання академії наук» і «постійне місце її перебування». Загалом, подання завершувалося проханням про повне задоволення «просторових потреб» УАН: «Докладуючи Вам, Ясновельможний Пане Гетьмане, про це бажання, яке і я якнайгарячіше підтримую, маю честь ласкаво просити допомоги в цій важній ділі, щоби утворюєма Академія могла бути поставлена відповідно тим високим завданням, котрі на неї покладають»³⁵.

Далі в лабіринтах адміністративної системи «просторовий образ» УАН почав спочатку переміщуватися географічно, а потім різко звужуватися. Після

міністра М.Василенка управляючий Міністерством народної освіти і мистецтв П.Дорошенко вів перетрактації з духовним собором Києво-Печерської лаври про виділення для потреб академії 430 десятин Голосіївської лісової дачі з боку Китаєва, «де є возвищенність для обсерваторії і великі косогири, особливо придатні для Акліматизаційного парку», в обмін на інші державні землі. Офіційний запит наміснику лаври був відправлений 24 жовтня 1918 р.³⁶ 7 листопада звернення було повторене з проханням прискорити вирішення. Проте 9 листопада представник міністерства, котрий відвідав намісника лаври, отримав згоду лише на п'ять десятин для обсерваторії³⁷.

Урешті все звелось до вирішення питання про тимчасове приміщення для УАН в будинку комерційного інституту, реквізованому для місії Червоного Хреста. Саме до прохання про звільнення цього приміщення й звелися заходи та подання чиновників міністерства гетьману³⁸.

Власне, цими «побутовими» поданнями на ім'я П.Скоропадського від комісії та міністра й була максимально «виявлена» позиція щодо цілком «допоміжної» ролі, яку «батьки» академії відвели у справі заснування УАН гетьманові.

Цим пояснюється і той факт, що в жодній із пояснювальних записок, переданих Раді Міністрів, М.Василенко не згадував гетьмана, що також було вельми показовим.

Між тим, обійти П.Скоропадського було просто неможливо. Уже 26 липня він затвердив асигнування 200 тис. крб «на початкові видатки на організацію Української академії наук у Києві»³⁹.

Вочевидь, саме на пропозицію П.Скоропадського комісія вдруге наприкінці вересня 1918 р. звернулася до М.Грушевського вступити до УАН. Зустріч з істориком від імені влади мав А.Кримський, який у листі до М.Василенка (від 24 вересня) дав детальний звіт про неуспіх переговорів⁴⁰.

Зрештою, необхідний організаційний шлях був пройдений, і міністр М.Василенко подав законопроект про заснування УАН до Ради Міністрів. У розлогіій пояснювальній записці він акцентував на державному та національному значенні заснування академії. Тут знову викладався довгий шлях ідеї (НТШ, УНТ) аж до часу, коли «Міністерство народної освіти у травні 1918 р., заразівськи після сформування уряду пана гетьмана, взяло на себе почин до того, щоб оце національне та державне завдання здійснилося». Отже, гетьман згадувався побіжно і всі «лаври» передавалися міністерству. М.Василенко рефреном повторював усе те ж державне та національне значення акції: «Очевидна річ, міркування національного характеру кажуть ненадовго відкласти заснування Української академії наук, бо вже й так багато часу впущено». До цього додавалася ще прикладна економічна та загальнонаукова потреба. Завершувала все подання фраза, що міністерство почало цю справу «в повній свідомості того величезного значіння, яке новітня наукова установа в стародавньому Києві матиме як для України, так і для всього людства. Справа, для якої початок кладеться оцим законопроектом, не справа скороминущого дня, але з нею зв'язується майбутня доля довгих поколінь»⁴¹.

У записці Василенка жодним чином не згадувався гетьман – ані як верховний репрезентант Української Держави, ані як дотичний до справи УАН персонально.

Проте, саме П.Скоропадський остаточно затвердив 13 листопада асигнування «на утримання Української академії наук у Києві» в розмірі 869 216 крб 69 коп. (до 1 січня 1919 р.)⁴², а 14 листопада завізував закон Української Держави «Про заснування Української академії наук у м. Києві»⁴³. Згідно з цим документом, УАН мала вважатися чинною («закон цей перевести в життя») з 1 листопада 1918 р. Як і в попередньому проекті⁴⁴, тут передбачалася подвійна затверджувальна роль гетьмана: «Первісний склад академії становлять дванадцяттеро академіків, що на подання од міністра народної освіти та мистецтва призначає пан

гетьман ...» (пункт 5); «... пан гетьман затвердить голову-президента академії, її неодмінного секретаря та інших виборних службових осіб, котрі показано у статуті ...». Уже 14 листопада П.Скоропадський виконав пункт 5 закону – затвердив 12 перших академіків УАН⁴⁵. А згодом наказами гетьмана були затверджені президент УАН В.Вернадський, неодмінний секретар А.Кримський, голови відділів: 2-го – Кащенко, 3-го – Туган-Барановський (30 листопада)⁴⁶, а також 1-го – Багалій (10 грудня)⁴⁷.

Однак всі ці акції мали «поточне» значення й цілком конкретний характер. А у принциповому документі – статуті УАН, опублікованому 26 листопада 1918 р., гетьман не згадувався – лише «верховна влада» України: академія перебувала «в безпосередньому віданню верховної влади» (пункт 1); голова-президент затверджувався, як і інші виборні посадові особи академії, «верховною владою/властю» (пункти 16, 32, 36, 41)⁴⁸.

Як уже вказувалося, особливих урочистостей із приводу відкриття УАН не відбулося. Можливо, «батьки» академії вже передбачали падіння гетьманату. 27 листопада відбулося перше спільне засідання УАН, де був обраний президент і неодмінний секретар. Гетьман на цю акцію не був запрошений. Вочевидь, це дійсно було б зайвим – зібрання мало організаційний характер і складалося з кількох чоловік. Але вже на другому спільному засіданні (30 листопада) члени УАН звернулися з офіційними листами-подяками до колишнього міністра М.Василенка (за ініціативу й початок та принципове вирішення справи) та чинного міністра М.Стебницького (за доведення справи до логічного завершення)⁴⁹. Подяки гетьманові П.Скоропадському складено не було – його влада захиталася, і академіки знову дистанціювалися від особи гетьмана.

У доповідній записці В.Вернадського Особливій нараді при генералі А.Денікіну від 11 вересня 1919 р. прямо вказувалося на відчуття перехідного характеру гетьманської влади, період якої був лише використаний для заснування УАН: «Я считал необходимой задачей создать академию наук в Киеве, когда во время гетманства представилась для этого возможность»⁵⁰. З іншого боку, українські радикальні кола поширювали думку, що законопроект про заснування УАН був підписаний гетьманом у день, коли Національний союз ухвалив скинути гетьманський режим і оголосив усі його акти, які виходитимуть із цього дня, не чинними⁵¹.

Так від справи заснування УАН гетьман Павло Скоропадський був усунутий остаточно. «Батьки» академії не бачили його особливої ролі й не бажали її маніфестувати. Директорія УНР та денікінський уряд не визнали самого факту створення УАН, принаймні, намагалися її реорганізувати (за Директорії – в УНТ на чолі з М.Грушевським, за денікінщини – спроба перетворення УАН на «Київську академію наук»). А більшовики взагалі приписали собі цю честь і рішуче виправили дату заснування академії на 1919 р.

Історія ж має розставити крапки над «і». У даному випадку ця крапка така має бути поставлена: гетьман від початку підтримав ідею створення УАН, схвалив концепцію та широкий проект її структури й функціонування; він надав конкретну допомогу у вирішенні низки проблем забезпечення існування академії (фінанси, приміщення, обладнання); П.Скоропадський завізував усі ключові документи УАН та затвердив її персональний склад і обране керівництво. Утім, найважливішою є все ж таки добра воля глави Української Держави, котрій, на відміну від попередньої влади, не розпорядився відкласти справу академії через потребу вирішення більш важливих і нагальних поточних проблем, а погодився таки вирішити її негайно й остаточно. Це дає нам право говорити про принципово важливу роль гетьмана Павла Скоропадського у справі заснування Української академії наук. Гадаємо, що коло «батьків» УАН 1918 р., імена яких золотими літерами вписані в історію та матеріалізовані в

меморіальних дошках на будинку Президії НАН України, має бути поповнене ім'ям голови Української Держави гетьмана П.Скоропадського.

¹ Див.: Н.Д. (Полонська-Василенко). М.П.Василенко і ВУАН // Україна (Париж). – 1951. – №5. – С.337–345; Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Ксенко І.Б. Микола Прокопович Василенко. – К., 1991. – С.144–169; Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М. В.И.Вернадский: Жизнь и деятельность в Украине. – К., 1988; Кіржаєв С.М. Біля джерел Української академії наук у Києві: сторінки щоденника В.І.Вернадського 1918 р. // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип.1. – С.321–331; Вернадский В. Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков / Сост. Г.П.Аксёнов. – Москва, 1993 та ін. Див. також рукопис: Микола Прокопович Василенко (1866–1935): Матеріали до біографії / Упор. Н.Д.Полонська-Василенко // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.65–68.

² Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). – К.; Філадельфія, 1995. – С.234.

³ Скоропадський П. Українська культурна праця на Гетьманщині 1918 року // Наша культура. – 1936. – Кн.4 (13); Державна думка. – 1951. – №4. – С.33–34; пор.: Дорошенко Д.І. Мої спомини про давнє-минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С.360.

⁴ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С.42–44.

⁵ Архив Российской академии наук. – Ф.518. – Оп.1. – Д.70. – Л.8.

⁶ Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921. – Кн.1: Октябрь 1917 – январь 1920. – К., 1994. – С.92.

⁷ Там же. – С.96.

⁸ Там же. – С.109.

⁹ Там же. – С.122.

¹⁰ Там же. – С.109.

¹¹ Див.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia... – К., 1993. – С.35–37.

¹² Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921. – С.83.

¹³ Там же. – С.85.

¹⁴ Там же. – С.86.

¹⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф.40. – Оп.1. – Спр.1346. – Арк.6 зв. (42 зв.).

¹⁶ Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921. – С.95.

¹⁷ Там же. – С.96.

¹⁸ Там же. – С.125.

¹⁹ Публікації: Матвеева Л. «После нас, вероятно, наступит упорная борьба за свободу науки. И она победит ...» // Віче. – 1993. – №11 (20). – С.133–145; пор.: Из эпистолярного наследия В.И.Вернадского: Письма украинским академикам Н.П.Василенко и А.А.Богомольцу. – К., 1991.

²⁰ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – С.11–12.

²¹ Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.135, 136; Оп.2. – Спр.7; Оп.3. – Спр.24; Ф.2582. – Спр.185.

²² ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.32254; ЦДАВОВУ. – Ф.2201. – Оп.2. – Спр.7. – Арк.28–28 зв.

²³ Історія Академії наук України: 1918–1923: Документи і матеріали. – К., 1993. – С.23–24.

²⁴ ЦДАВОВУ. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.6.

²⁵ Історія Академії наук України: 1918–1923: Документи і матеріали. – С.25–26, 71–72; Промова п. міністра народної освіти і мистецтв М.П.Василенка при відкритті діяльності комісії 9 липня 1918 р. // Збірник праць Комісії для вироблення законопроєкту про заснування Української академії наук у Києві. – К., 1919. – С.ІІІ–ІV.

²⁶ Історія Академії наук України: 1918–1923: Документи і матеріали. – С.27.

²⁷ Там само. – С.30.

²⁸ Там само. – С.36–37.

- ²⁹ Там само. – С.45.
- ³⁰ Там само. – С.61.
- ³¹ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. – С.V–VIII.
- ³² Історія Академії наук України: 1918–1923: Документи і матеріали. – С.145.
- ³³ Там само. – С.142–143; ЦДАВОВУ. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.7–7 зв.
- ³⁴ ЦДАВОВУ. – Ф.2210. – Оп.1. – Спр.136. – Арк.2–2 зв.
- ³⁵ Там само. – Арк.1–1 зв.
- ³⁶ Там само. – Арк.3–3 зв.
- ³⁷ Там само. – Арк.7–7 зв.
- ³⁸ Там само. – Арк.8–8 зв.
- ³⁹ Там само. – Ф.1064. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.90; Державний вістник. – 1918. – №30. – 4 серпня.
- ⁴⁰ ІР НБУВ. – Ф.40. – Спр.1346. – Арк.27.
- ⁴¹ Історія Академії наук України: 1918–1923: Документи і матеріали. – С.149, 151, 153, 161; До Ради Міністрів Української Держави од міністра народної освіти та мистецтв пояснююча записка до законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. – К., 1918.
- ⁴² ЦДАВОВУ. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.51; Державний вістник. – 1918. – №73. – 22 листопада.
- ⁴³ ЦДАВОВУ. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.19–21; Державний вістник. – 1918. – №73. – 22 листопада.
- ⁴⁴ Історія Академії наук України: 1918–1923: Документи і матеріали. – С.146–147.
- ⁴⁵ Там само. – С.166–167.
- ⁴⁶ Там само. – С.185.
- ⁴⁷ Там само. – С.187.
- ⁴⁸ Там само. – С.167–178; Державний вістник. – 1918. – №75. – 26 листопада.
- ⁴⁹ ІР НБУВ. – Ф.40. – Спр.44; Перший піврік існування Української академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. – К., 1919. – С.31.
- ⁵⁰ Історія Академії наук України: 1918–1923: Документи і матеріали. – С.219.
- ⁵¹ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.14831. – Арк.10.

The author is trying to find out which role hetman Pavlo Skoropads'kyi performed in the case of foundation of Ukrainian Academy of Sciences and the causes that led to diminishing of the part of Ukrainian state's head in «academic process». The article analyzes Pavlo Skoropads'kyi's self-assessment, Mykola Vasylenko's and Volodymyr Vernads'kyi's invectives as to his role in foundation of UAS, and official documents and public acts of 1918. The author of the article comes to the conclusion that P.Skoropads'kyi has to be enlisted to the circle of founders of UAS.

С.В.Набок*

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО НАУКОВОГО ПРОСТОРУ

У статті розглянуто роль Української академії наук у процесі формування національного наукового простору у період 1920-х рр. Автор аналізує структурні особливості цієї установи, що дозволили за короткий період об'єднати навколо академії значну частину наукової спільноти країни.

Діяльності Української академії наук (УАН) присвячена значна та різнопланова література. Проте, віддаючи належне досягненням академії у сфері проду-

* Набок Світлана Валеріївна – мол. наук. співроб. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.